

Bu zaman Azərbaycan dilinə tərcümə edilərkən nəqli keçmiş zaman kimi tərcümə edilir.

Məsələn:

لقد عزمت على القيام برحلة مهمة في البلاد إيران والهند
وجزر المحيط الهندي

(Mən İrana, Hindistana və Hind okeanı adalarına mühüm bir səyahət etməyi qərara almışdım).

Ərəb dilində *قد* ədatı çox nadir hallarda aid olduğu feildən uzaq da işlənə bilər. Məsələn:

قد والله أحسنت!

(Vallah, nə yaxşı etdin!)

قد ədatının ərəb ədəbi dilində çox işlənməsinə baxmayaraq, ləhcələrdə çox vaxt bu ədatə rast gəlinir. "Misir ləhcəsində *قد* ədatı və onun yuxarıda göstərilən variantları işlədilmir. Düzdür, biz çox az sayda bədii əsərdə onun istifadəsi hallarına rast gəldik. Lakin fikrimizcə, bu, XX əsrdə yaşayıb-yaratmış bəzi misirli yazıçıların ədəbi dil və ləhcə arasında tərəddüd etmələri ilə əlaqədardır. Onlar əsərlərinin hekayə hissəsini ədəbi dildə verməyə, ondan çox uzaqlaşmamağa, hadisələrin daha real, canlı alınması üçün isə, qəhrəmanlarının nitqlərini, dialoqları ləhcədə verməyə çalışırdılar. Bu da onlarda bəzi uyğunsuzluqların meydana gəlməsinə gətirib çıxarırdı" [3, s.78-79].

Qeyd etdiyimiz bu mənalarla yanaşı, keçmiş zaman forması ərəb dilində arzu, istək kimi mənaları bildirən cümlələrdə işlədilərək gələcək zamana aid olur. Azərbaycan dilində isə bu məqsədlə feilin əmr şəkildən istifadə olunur. Məsələn:

عاش الصداقة بين أدريجان والبلاد العربية!

(Yaşasın Azərbaycan və ərəb ölkələri arasındakı dostluq!)

اعطى الله بلاءك!

(Allah sənin bəlanı versin!)

Keçmiş zaman forması atalar sözü, zərbi-məsəllər, hikmətli sözlərdə də işlədilir. Ancaq bu zaman feil keçmiş zamanda işlənsə də, bütün zamanlara aid olur. Məsələn:

ترك الجواب على الجاهل جواب

(Cahilə cavab verməyəyin özü bir cavabdır)

سرك أسيرك فإذا تكلمت به صرت أسيره

(Sirrın sənin əsirindir, əldən versən (əgər desən), özün onun əsiri olarsan)

لو كان في البومة خير، ما تركها الصيد

(Əgər bayquşda bir xeyir olsaydı, ovçu onu əldən verməzdi)

علمناهم الشحانة سبقونا على الأبواب

(Biz onlara dilənçilik öyrətdik, gedib qapıda bizdən əvvəl dayandılar) [3, s.77].

Ərəb ədəbi dilində keçmiş zaman forması çox nadir hallarda hadisənin keçmişdə baş verib, söhbət əsnasında davam edən işi, halı, hərəkəti göstərə bilər.

Göründüyü kimi, müasir ərəb dilində feilin sadə keçmiş zaman forması daşdığı funksiya baxımından Azərbaycan dilindəki sadə keçmiş zaman formalarından çox genişdir. Ərəb ədəbi dilində feilin sadə keçmiş zaman forması geniş zaman mənalarını ifadə edir. Daha maraqlısı da budur ki, ərəb ədəbi dilindəki feilin yeganə keçmiş zaman forması Azərbaycan dilində feilin üç sadə keçmiş zaman formasının mənalarını özündə nəinki əhatə edir, habelə onların ifadə etmədikləri bir sıra funksiyaları da yerinə yetirir.

Klassik ərəb ədəbi dilinə aid yazılmış bəzi qrammatika kitablarında *كان* feilinin keçmiş və indiki zaman formaları ilə işlədilib müəyyən zamanları bildirməsi qeyd edilmişsə də, həmin konstruksiyaların quruluşu haqqında mühüm bir nəzəri fikir söylənilməmişdir.

B.M.Qrande ərəb dilindəki feilin mürəkkəb zaman formalarındakı *كان* feilini hind-Avropa dillərindəki analitik konstruksiyalarda olan köməkçi geillərlə eyniləşdirməyin mümkün olmadığını qeyd edərək göstərir ki, ərəb dilində tərkib daxilində olan hər iki feil sintaktik cəhətdən bərabər hüquqludur [6, s.158-159].

Bəzi ərəbşünaslar feilin mürəkkəb zaman formalarından bəhs edərkən göstərirlər ki, *كان* *زيد* *يقول* "Zeyd öldürdü" tipli cümlələrdə *كان* konstruksiyası sadəcə olaraq bitməmiş və keçmiş zamanı ifadə edir. Onlar haqlı olaraq bu tip konstruksiyalarda *كان* feilinin köməkçi vəzifə daşdığını qeyd edirlər. Onların təbircinə, ərəb dilində feilin mürəkkəb zaman formalarının komponentləri arasında başqa sözlərin işlədilməsi və onların hər birinin ayrılıqda təsərif olunması heç də həmin feillərin tərkib daxilində eyni hüquqa malik olması demək deyildir.

Ərəb dilinin feil sisteminə sadə (sintetik) zaman formaları ilə yanaşı, analitik zaman formaları da özlərinə möhkəm yer tutmuşdur.

Nəzəri dilçilikdən məlumdur ki, söz birləşməsi öz tərkibində olan komponentlərin semantik və qrammatik əlaqəsi nəticəsində iki istiqamətdə inkişaf edə bilər. Söz birləşmələrinin bildirdiyi mənə onların komponentlərinin hər birinin ayrılıqda ifadə etdiyi mənələrdən fərqlənir və tamamilə yeni məzmun kəsb edir. Söz birləşmələrinin leksik istiqamətdə inkişafı sabit söz birləşmələrinin – frazeoloji vahidlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Həmin birləşmələrin qrammatik inkişafda istiqaməti isə onların mürəkkəb (analitik) formalar əmələ gətməsinə səbəb olur.

Ərəb dilində feilin analitik keçmiş zaman formasının quruluşunu öyrənən zaman, hər şeydən əvvəl, onların leksik-qrammatik xüsusiyyətlərindən bəhs etmək lazımdır. Məsələn olaraq, *كان* *قد* *فعل* keçmiş zaman mənəsini bildirən *كان* *قد* *فعل* konstruksiyası "olmaq" köməkçi feilində, *قد* ədatından və nəhayət, əsas feildən ibarətdir. Bu konstruksiyada *كان* köməkçi feili adicə morfem olmayıb müəyyən bir sözdür. Belə ki, köməkçi feil tərkib daxilində əsas feillə yanaşı, şəxsə və kəmiyyətə, cinsə və zamana görə dəyişir – təsərif olunur. Ancaq *كان* feilinin tərkib daxilində müstəqil feil kimi təsərif olunması heç də onun köməkçi feil olduğunu inkar etmək demək deyildir.

Göründüyü kimi, analitik konstruksiyada daxilində köməkçi söz şəxsə, kəmiyyətə və s. görə dəyişir. Məsələn: كنت قد ذهب (Mən getmişdim), كنا قد ذهبنا (Biz getmişdik), كانوا قد ذهبوا (Onlar getmişlər) və s. Burada *كان* feili "getmək" feili kimi təsərif olunmağına baxmayaraq, burada *كان* köməkçi feildir.

Göründüyü kimi, analitiki keçmiş zaman formasında əsas feil köməkçi feillə yanaşı, şəxsə, kəmiyyətə və cinsə görə dəyişir, təsərif olunur. Deməli, ərəb dilində analitik keçmiş zaman formasının komponentləri bir-biri ilə bağlıdır.

Ərəb dilində feilin analitik zaman formalarının komponentləri arasına söz daxil ola bilər. Məsələn,

كان زيد قد وصل الى القاهرة

Zeyd (artıq) Qahirəyə çatmışdı.

Göründüyü kimi, burda mətbəda analitik zaman formasının komponenti arasına daxil edilmişdir.

Bildiyimiz kimi, *كان* feili burada, yəni analitik zaman formaları daxilində öz haqiqi mənasında işlənmir, çünki müstəqil mənada işləndikdə "olmaq" mənəsini verən bu feil tərkib daxilində özünün haqiqi leksik mənəsindən məhrum olur. Məlum olduğu kimi, *كان* ad qruplu sözlərlə işləndikdə tərkibi xəbərlə əmələ gətirir və "... idim", "... idin", "... idi" və s. kimi tərcümə olunur. Bu halda tərkiblərin ad hissəsi təsəriflik halda olur:

كان هذا الطالب طالبا مجتهدا في الجامعة

Bu tələbə universitetdə çalışqan tələbə idi.

كان حُسنين رياضياً مغروراً

Hüseyn tanınmış bir idmançı idi.

"keçmiş davamedici zaman" və "uzaq keçmiş zaman" – *كان* + *قد* + *فعل* mənalarını bildirən modellər də ərəb dilində işlənməkdədir. "Ərəb dili" dərslərində də bu tərkiblər haqqında məlumat vardır. Burada göstərilən tərkiblər misallarla bu cür verilir:

كان feili aşağıdakı hallarda "köməkçi" vəzifələrdə işlədilir:

Müxtəlif zaman əlaqələrini ifadə etmək üçün:

a) *كان* + *يقول* – keçmiş davamedici zaman

Bu tərkib hərəkətin bitmədiyini və ya uzun zaman davam etdiyini bildirir:

كان مراد يغترف شئنا كثيرا عن حياتنا

Murad onun həyatı haqqında çox şey bildirdi (bilərdi).

b) *كان* + *قد* + *فعل* – uzaq keçmiş zaman

كان الطلاب قد سمعوا ذلك الاسم ألف مرة ومرة

Tələbələr bu adı min dəfələrlə eşitmişlər [2, s.172].

Bəzi dilçilik ədəbiyyatlarında *كان* feilinin digər feillərdə olmayan xüsusiyyətləri barədə də məlumata rast gəlirik. Məsələn, "Sərf və nəhv"-də *كان* feili haqqında belə verilur:

كان – feilin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır ki, bunlar başqa feillərdə yoxdur.

1. Bəzən zaid olur. *ما* → *ما كانوا يعلمون*

2. Bəzən məczum müzaridə axırındakı

"nun" düşür. Məs:

ولم أكن حجة لم ألك بئنا

olub

ولم أكن حجة لم ألك بئنا

olub.

3. Bəzən *كان* feili özü ixtisara düşür. Məs:

إن خيرًا فخيرًا وإن شرًا فشرًا

Burada verilmiş hər iki misalda *كان* feili və onun ismi ixtisara düşüb, əslində isə belədir:

إن (كانَ عَمَلُهُمْ) خَيْرًا (فَيَكُونُ جَزَائُهُمْ) خَيْرًا
[4, s.166-167]

وإن (كانَ عَمَلُهُمْ) شَرًّا (فَيَكُونُ جَزَائُهُمْ) شَرًّا

Müəllif daha sonra *كان* -nin davamiyyət və “*د*” kəlməsi ilə işlənən uzaq keçmiş mənalara haqqında məlumat verir [4, s.167].

Qeyd edək ki, “*-miş idi*” birləşməsi ilə əmələ gələn forma Azərbaycan dilçiliyində də “uzaq keçmiş”, “uzaq keçmişin hekayəsi” adlandırılır.

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, nəticə olaraq deyə bilərik ki, müasir ərəb ədəbi dilində feilin keçmiş zaman formalarının məna çalarları kontekstə asılı olaraq dəyişir. Əsas mənası danışq vaxtından əvvəl icra olunmuş bir işi, hərəkəti bildirir. Ancaq işin icrasının bitib-bitməməsi yalnız mətn daxilində aydınlaşdırılır. Ərəb ədəbi dilində keçmiş zaman forması çox nadir hallarda hadisənin keçmişdə baş verib, söhbət əsnasında davam edən işi, halı, hərəkəti göstərə bilər. Azərbaycan dilindəki sadə keçmiş zaman for-

“*idi* yarımçıq feilinin müxtəlif feil formaları ilə birləşməsində hər zaman əsas feildə əks olunan prosesin keçmişdə icra olunub-olunmamasını bildirir. Belə ki, 1) *idi* yarımçıq feili *-miş* şəkilçili nəqli keçmiş zamanla birləşmə əmələ gətirdikdə işin icrasını keçmiş zamana bağlamaqla yanaşı, işin bitdiyi haqqında şahidlik də əks etdirir. *-miş idi* forması mənacə iş və hərəkətin keçmişdə bitdiyini, lakin bu barədə keçmişdə məlumat verilmədiyini ifadə edir” [5, s.181].

maları ilə müqayisədə müasir ərəb dilində feilin sadə keçmiş zaman forması daşdığı funksiya baxımından daha genişdir. Bir şeyi də qeyd edək ki, ərəb ədəbi dilindəki feilin yeganə keçmiş zaman forması Azərbaycan dilində feilin üç sadə keçmiş zaman formasının mənalarnı özündə nəinki əhatə edir, habelə onların ifadə etmədikləri bir sıra funksiyaları da yerinə yetirir. Bu baxımdan ərəb ədəbi dilində feilin keçmiş zamanının ifadə etdiyi məna çalarlarını zəngin hesab etmək olar.

Ədəbiyyat / References

1. Məmmədaliyev V.M. Ərəb ədəbi dilində feilin zaman, şəxs və şəkil kateqoriyaları. Bakı: BDU, 1992.
2. Məmmədova K., Əkbərova T. Ərəb dili. Bakı, 2015.
3. Musayeva K.R. Misir ləhcəsi. Bakı: Elm və təhsil, 2014.
4. Rəşadi S.S. Sərf və nəhv (*Ərəb dilinin morfolojiya və sintaksisini öyrənmək üçün dərslik*). Bakı: RİZA, 2004.
5. Vəliyev İ.D. “Orta əsrlər Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində “*idi*” yarımçıq feilinin spesifik xüsusiyyətləri”. Azərbaycan filologiyasının aktual problemləri (*Respublika elmi-nəzəri konfransının materialları*). XI kitab. Bakı: Bakı Universiteti, 2009.
6. Гранде Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении. Москва, 1963.

Разновидности значений форм глаголов прошедшего времени в современном арабском литературном языке

Зур Гаджиев

Институт рукописей имени Мухаммеда Физули НАНА, Азербайджан.
E-mail: zaurhaciyevev82@mail.ru

Резюме. Форма прошедшего времени глагола в арабском литературном языке, как известно, обозначает действие, которое было совершено до момента речи. Окончено ли само действие или нет, определяется в контексте текста. Для выражения переходного глагола прошедшего времени используется простая форма прошедшего времени. В арабском языке форма прошедшего времени, выражающая желание, стремление и т.д. в предложении, указывает на будущее время. Несмотря на то, что в пословицах, поговорках и мудрых словах используемые глаголы имеют форму прошедшего времени, они выражают все временные формы. В очень редких случаях форма прошедшего времени в арабском языке указывает на то, что событие произошло в прошлом, а само состояние, действие продолжается во время разговора. В дополнение ко всем этим значениям в арабском языке также используются модели, выражающие прошедшее время в значении «прошедшего продолженного времени» и «отдаленного прошедшего времени».

Ключевые слова: арабский литературный язык, прошедшее время, вспомогательный глагол, грамматика, грамматическая связь